

بررسی تحلیلی فیلترینگ و آزادی اطلاعات

زهرا جعفری^۱، معین صباحی گراغانی^۲

۱- دانشجویی دکتری رشته حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بندر عباس

۲- استادیار رشته حقوق دانشگاه کرمان

چکیده

آزادی اطلاعات، به معنای آزادی دسترسی افراد جامعه به اطلاعات موجود در مؤسسات عمومی و برخی مؤسسات غیرعمومی، امروزه یکی از حقوق اساسی و مقدمه تحقق بسیاری از حقوق بشر است. آزادی اطلاعات، مستلزم آن است که همه شهروندان به اطلاعات تحت کنترل مقامات عمومی دسترسی داشته باشند. با این تعریف در واقع حق دسترسی آزاد به اطلاعات نه به عنوان یک امتیاز به شهروندان از سوی دولت‌ها بلکه یک حق طبیعی و اساسی شهروندی است که باید محقق شود. اعمال هرگونه محدودیت، به هر شکل، در هر یک از بخش‌ها و ابزارهای تحقق این حق به منزله محروم کردن شهروندان از حقوق اساسی آن‌ها است. امروزه، بدون شک، اینترنت و شبکه‌های ارتباطی و اطلاعاتی مبتنی بر آن نقش اساسی و کلیدی در دسترسی عموم مردم به اطلاعات دارند. بالطبع با توجه به این نقش اساسی و اهمیت روزافزون این ابزار نوین، هرگونه اعمال محدودیت و فیلترینگ بر آن، بر تحقق آزادی اطلاعات تأثیرگذار است و منجر به اخلاف در تحقق این حق اساسی بشری می‌شود. در واقع با اعمال سانسور و محدودیت بر اینترنت، حق اطلاع‌یابی از وقوع رویدادها، نیز مسدود می‌شود. هدف اصلی این پژوهش، بررسی چالش‌های حق دسترسی آزاد به اطلاعات با تأکید بر سیاست‌های فیلترینگ در ایران و ارائه راهکار و مدلی مناسب، برای رفع این چالش‌ها و دستیابی به آزادی اطلاعات مطلوب است. بر اساس یافته‌های این پژوهش آزادی اطلاعات که در ایران با دو مانع فرهنگی و قانونی مواجه است، می‌تواند به طور مستقیم و غیرمستقیم از سیاست‌های فیلترینگ در ایران تأثیر بگیرد. بنابراین برای رفع این تأثیر نامطلوب و تقویت تأثیر مثبت این دو پدیده بر هم و رفع چالش‌های هر یک از این دو حوزه، پیشنهادهای کاربردی در سه بخش آزادی اطلاعات، فیلترینگ و تأثیر متقابل فیلترینگ و آزادی اطلاعات ارائه می‌شود.

کلیدواژه: اینترنت، فیلترینگ، آزادی اطلاعات

مقدمه

آزادی اطلاعات، به معنای آزادی دسترسی افراد جامعه به اطلاعات موجود در مؤسسات عمومی و برخی مؤسسات غیر عمومی است. (انصاری، ۱۳۸۷) امروزه، یکی از حقوق اساسی و مقدمه تحقق بسیاری از حقوق بشر است. آزادی اطلاعات، مستلزم آن است که همه شهروندان به اطلاعات تحت کنترل مقامات عمومی دسترسی داشته باشند. با این تعریف در واقع حق دسترسی آزاد به اطلاعات نه به عنوان یک امتیاز به شهروندان از سوی دولت‌ها بلکه یک حق طبیعی و اساسی شهروندی است که باید محقق شود.

امروزه حق دسترسی به اطلاعات به عنوان لازمه مردم‌سالاری، پاسخگو بودن مقامات و مشارکت مؤثر مردم، مورد شناسایی واقع شده است و به عنوان یکی از حقوق بنیادین بشری به موجب قوانین بین‌المللی و قوانین اساسی کشورها مورد حمایت قرار گرفته است. این حق دو طرف دارد؛ یک‌سوی آن دولت‌ها هستند که تکلیف ارائه اطلاعات را بر عهده دارند و یک‌سوی دیگر شهروندان هستند که حق آگاهی از اطلاعات دارند. اعمال هرگونه محدودیت، به هر شکل، در هر یک از بخش‌ها و ابزارهای تحقق این حق به منزله محروم کردن شهروندان از حقوق اساسی آن‌ها است. امروزه، بدون شک، اینترنت و شبکه‌های ارتباطی و اطلاعاتی مبتنی بر آن نقش اساسی و کلیدی در دسترسی عموم مردم به اطلاعات دارند. بالطبع با توجه به این نقش اساسی و اهمیت روزافزون این ابزار نوین، هرگونه اعمال محدودیت و فیلترینگ بر آن بر تحقق آزادی اطلاعات تأثیر گذار است و منجر به اختلال در تحقق این حق اساسی بشری می‌شود. در واقع با اعمال سانسور و محدودیت بر اینترنت حق اطلاع‌یابی از وقوع رویدادها، نیز مسدود می‌شود.

با این وجود سانسور اینترنت در جهان در حال تبدیل شدن به پدیده‌های کاملاً طبیعی است به گونه‌ای که در برخی موارد دولت‌های جهان برای جلوگیری از گردش آزاد اطلاعات شرکت‌های ارائه‌دهنده خدمات اینترنتی را تحت فشار قرار می‌دهند. با توجه به نقش بی‌بدیل و غیرقابل انکار اینترنت در همه ارکان زندگی فردی و اجتماعی بشر امروزی، تأثیر روزافزون آن بر تحقق مردم‌سالاری به عنوان شکل پذیرفته شده حکومت امروزی و همچنین آثار شگفت‌آور اجتماعی اینترنت در جهان معاصر، بررسی و مطالعه ابعاد گوناگون این پدیده همواره مورد توجه همه اقشار جامعه از مردم و کاربران عادی اینترنت تا سیاست‌گذاران و قانون‌گذاران این عرصه بوده است.

اعمال هرگونه محدودیت به هر شکل و فرم بر اینترنت نیز تأثیرات عمده‌ای بر نقشه‌ای گوناگون آن بر جای می‌گذارد، چه بسا که بررسی این تأثیرات ناشی از محدودیت‌ها حتی بیش از بررسی تأثیرات اینترنت اهمیت داشته باشد. از سوی دیگر «حق دسترسی آزاد به اطلاعات» امروزه بیش از پیش مورد توجه بین‌المللی قرار گرفته است و در اسناد بین‌المللی و حتی قوانین داخل کشور از این حق به عنوان یکی از اصول و مقدمات

اساسی برای تحقق حقوق بشر و آزادی‌های اجتماعی یاد می‌شود. آزادی اطلاعات، حتی در ایران به قدری اهمیت یافته است که از آن به عنوان بخشی از برنامه‌ها و وعده‌های کاندیداهای ریاست جمهوری و یا بخشی از افتخارات دولت یاد می‌شود، این رویه به ویژه در برنامه‌های تبلیغاتی نامزدهای ریاست جمهوری دوره دوازدهم قابل لمس بود. از سوی دیگر رفتار متناقض بسیاری از مسئولان نظام و افراد حاضر در بدنه حاکمیت با مقوله فیلترینگ و استفاده مکرر و اثرگذار از سایت‌ها و شبکه‌های اجتماعی فیلتر شده نشان از اهمیت این ابزارهای ارتباطی به شکل آزاد دارد.

اهمیت این پژوهش، بیش از بررسی این پدیده‌های نوظهور اما بسیار پراهمیت در جامعه امروزی و تأثیرات متقابل آن‌ها بر هم و نتیجه‌گیری علمی از آن، ناشی از نتایج کاربردی خواهد بود که از آن بدست می‌آید. یافته‌های این پژوهش می‌تواند مقطع نظر سیاست‌گذاران و مجریان عرصه فناوری اطلاعات به شکل اعم و عرصه فیلترینگ به شکل اخص باشد. در حقیقت ضرورت و اهمیت این پژوهش را می‌توان در ابعاد زیر تشریح نمود:

ضرورت علمی و نظری

با توجه به جدید بودن موضوع، خلأهای علمی زیادی در این حوزه وجود دارد و بالطبع با وجود اهمیت روزافزون این حوزه نیاز به منابع و تحقیقات علمی به شکل روزافزونی احساس می‌شود. امید می‌رود این پژوهش بتواند واحدی با بررسی دقیق فیلترینگ و تأثیرات آن بر حق آزادی اطلاعات این خلأهای اساسی را پر کند.

ضرورت عملی و کاربردی

چنانچه پیش‌از این نیز گفته شد رهیافت‌های عملی و کاربردی، حتی بیش از نتایج علمی و نظری در این پژوهش مورد نظر است. در حقیقت این پژوهش، در پی آن است که با ترسیم دقیق سیاست‌های فیلترینگ در ایران و تأثیر آن بر آزادی اطلاعات به ارائه راهکارها و پیشنهاداتی برای بهبود وضعیت موجود و اعمال فیلترینگ منطقی منجر شود و این راهکارها و پیشنهادات بتواند به نوعی راهنما و مقطع نظر سیاست‌گذاران، متصدیان و مجریان این حوزه قرار گیرد.

هدفی که تحقیق دنبال می‌کند، چنانکه از عنوان تحقیق نیز مشخص است. «بررسی چالش‌های حق دسترسی آزاد به اطلاعات در ایران» تمرکز پژوهش بر فیلترینگ و اعمال محدودیت بر اینترنت، به عنوان یکی از ابزارهای اساسی تحقق این حق، به عنوان یکی از اصلی‌ترین این چالش‌ها است.

پیشینه تحقیق

درباره تأثیر فیلترینگ رسانه‌های جمعی بر اعتماد اجتماعی در داخل و خارج از ایران پژوهش‌هایی متعدد انجام شده‌اند

عباسعلی اکبری، سالار صادقی (۱۳۹۸) «بررسی حقوقی و جرم‌شناختی فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی (با تاکید بر فیلترینگ تلگرام)» در این پژوهش یکی از حقوق مقرر در جوامع بشری امروز، حق دسترسی آزاد به اطلاعات در فضای مجازی است. بر این اساس در صدد بررسی و نقد حقوقی فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی در فضای مجازی با تاکید بر فیلترینگ تلگرام در ایران در پرتو آموزه‌های جرم‌شناسی فرهنگی می‌باشد.

رضا جعفری پورزارع و نازنین ملکیان (۱۳۹۶) مقاله «بررسی رابطه فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی در دوره‌های زمانی خاص با میزان تولید محتوا در این شبکه‌ها»: پژوهش حاضر، با هدف بررسی رابطه فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی در دوره‌های زمانی خاص با میزان تولید محتوا در این شبکه‌ها صورت گرفته است

زکی زاده عصمت و همکاران (۱۳۹۸) «تبیین اصول شفاف‌سازی و آزادی اطلاعات به عنوان مولفه‌های حکمرانی مطلوب در پرتو نظام حقوقی حاکم بر قراردادهای دولت» نظام حقوقی حاکم بر قراردادها در دو عرصه حقوق عمومی و حقوق خصوصی متفاوت از یکدیگر می‌باشند. در این خصوص تبعیت از نظام ویژه حقوقی تحت عنوان نظام حکمرانی مطلوب در پرتو شاخصه‌هایی مانند پاسخگویی، مشارکت و شفاف‌سازی، نظام حقوقی ویژه‌ای را برای قراردادهای اداری به وجود آورده است. در این تحقیق به تبیین اصول شفاف‌سازی و آزادی اطلاعات به عنوان مولفه‌های حکمرانی مطلوب در پرتو نظام حقوقی حاکم بر قراردادهای دولتی اشاره کرده است.

رهایبی سعید، ملکی مسلم (۱۳۹۸) «آزادی اطلاعات و اخبار و محدودیت اخلاق عمومی در حقوق بین‌الملل و اسلام» در عصر حاضر آگاهی از رویدادهای زندگی جمعی، از جمله احتیاجات بسیار ضروری انسان، به شمار می‌رود. در نظام حقوق بین‌الملل آزادی اطلاعات و اخبار به عنوان یکی از حقوق اساسی بشر به شمار می‌آید که علاوه بر اهمیت ذاتی، به دلیل کارکرد و پشتیبانی آن از دیگر حقوق، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. بنابراین از یک سو می‌توان گفت که، اطلاعات نقش اساسی و غیرقابل انکار در تضمین یک جامعه دموکراتیک دارد و از سوی دیگر در نظام‌های حقوقی بین‌المللی و ملی چنین اتفاق نظری وجود دارد که قلمرو آزادی اطلاعات و اخبار مطلق نبوده و برای آن محدودیت‌هایی ذکر شده است ضمن بررسی مفهوم،

جایگاه و ضرورت آزادی اطلاعات و اخبار در اسناد و مقررات بین المللی، ماهیت اخلاق عمومی را در نظام حقوق بین المللی و اسلام بررسی نموده و به این نتیجه رسید که در نظام حقوق بین الملل تلقی و تفسیر متفاوتی از مفهوم اخلاق عمومی با توجه به مبانی اسلام شده است، لذا در این خصوص مصادیقی دینی و قانونی برای سنجش محدودیت اخلاق عمومی ذکر گردید.

صلاحی و همکاران (۱۳۹۸) «حاکمیت و امنیت ملی در پرتو آزادی اطلاعات» این مقاله در پی آن است تا حاکمیت و امنیت ملی در پرتو آزادی اطلاعات را مورد بررسی قرار دهد. آزادی اطلاعات یکی از قواعدی است که به عنوان حقوق بشر مورد قبول جوامع بین المللی و داخلی قرار گرفته و با توجه به اسناد بین المللی موجود، از پشتوانه حقوقی لازم برخوردار است. نتایج تحقیق نشان می دهد علی رغم اهمیتی که حقوق بشر و آزادی های انسانی دارند، اما اگر هر یک از این آزادی ها تهدیدی برای امنیت ملی کشورها به شمار آیند، باید کنترل و محدود شوند، زیرا در تقابل بین آزادی اطلاعات و حقوق حاکمیت، اولویت بر حفظ حقوق حاکمیت است. در نتیجه، باید تلاش شود با وضع قواعد بین المللی به نحوی بر آزادی اطلاعات نظارت شود تا به صورت لجام گسیخته تبدیل به فرصتی در دست قدرت های بزرگ برای تحقق اهداف ضدحاکمیتی علیه کشورهای دیگر نشود. چارچوب نظری تحقیق بر مبنای اسناد و قوانین حقوق بین الملل است.

مرور مفهومی و نظری

سه مفهوم کلی نهفته است. این سه مفهوم، «فیلترینگ و آزادی اطلاعات» چنانچه پیش از این نیز گفته شد در شامل آزادی اطلاعات، اینترنت و فیلترینگ هستند. در این بخش، به شکل دقیق این سه مفهوم و مفاهیم زیر «فیلترینگ و آزادی اطلاعات» مجموعه آنها تشریح شده است. در پایان با مروری بر مبانی نظری و مفهومی حوزه ضمن واکاوی ابعاد این حوزه، زمینه برای رسیدن به چارچوب مفهومی و الگوی پژوهش آماده می شود.

مفهوم شناسی آزادی اطلاعات

منظور از آزادی اطلاعات، آزادی دسترسی افراد جامعه به اطلاعات موجود در مؤسسات عمومی و برخی مؤسسات غیر عمومی است. «حق دسترسی به اطلاعات» نتیجه و محصول آزادی اطلاعات و به تعبیری، آزادی اطلاعات، چهارچوب بندی شده است. حق دسترسی به اطلاعات یعنی اینکه هر یک از اعضای جامعه بتوانند تقاضای دسترسی به اطلاعاتی را داشته باشند که در یکی از مؤسسات عمومی نگهداری می شود و آن موسسه جز در موارد استثنایی و احصا شده و مشخص، اطلاعات درخواستی را در اختیار متقاضی قرار دهد (انصاری، ۱۳۸۶).

حق دسترسی به اطلاعات موجود در مؤسسات حکومتی، یکی از لوازم اصلی آزادی‌های بیان و مطبوعات قلمداد می‌شود، زیرا مهم‌ترین وسیله حقوقی در تهیه اطلاعات لازم و دقیق برای اعمال آزادی‌های مذکور به شمار می‌رود، با وجود این، آزادی اطلاعات با آزادی‌های بیان و مطبوعات، مترادف نیست و مفهوم متفاوتی دارد (همان).

آزادی اطلاعات جایگاه و هویت مستقلی در نظام آزادی‌ها دارد که باید از ارجاع یا تقلیل آن به آزادی‌های دیگر نظیر آزادی بیان یا مطبوعات یا کلام یا ارتباطات خودداری شود. با توجه به گمراه‌کننده بودن این اصطلاح، برخی کشورها از عنوان دقیق‌تری در خصوص این آزادی استفاده کرده‌اند که نشان‌دهنده محتوای آن نیز است. برای مثال فرانسه از عنوان «آزادی دسترسی به اطلاعات» و کانادا از عنوان «آزادی دسترسی به اسناد اداری» استفاده کرده است.

طبق ماده ۲ «قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات» ایران، هر شخص ایرانی حق دسترسی به اطلاعات عمومی را دارد، مگر آن که قانون منع کرده باشد. استفاده از اطلاعات عمومی یا انتشار آن‌ها تابع قوانین و مقررات مربوط خواهد بود. بسیاری بر این اعتقادند که دسترسی به اطلاعات یک «حق بنیادین بشری» است. به باور آنان، منشأ این باور را می‌توان در ابزارهای بین‌المللی تضمین‌کننده حقوق بشر یافت. مهم‌ترین این ابزارها اعلامیه جهانی حقوق بشر است که در سال ۱۹۴۸ به تصویب مجمع عمومی سازمان ملل متحد رسید (نمک دوست، ۱۳۸۴).

بر اساس ماده ۱۹ این اعلامیه: هر کس حق آزادی عقیده و بیان را دارد؛ این حق شامل آن است که از داشتن عقاید خود بیم و اضطرابی نداشته باشد و در کسب اطلاعات و اندیشه‌ها و در اخذ و انتشار آن به تمام وسایل ممکن و بدون ملاحظات مرزی آزاد باشد. از منظر دسترسی آزادانه به اطلاعاتی که در اختیار حکومت است، کلیدواژه‌های مورد توجه در ماده ۱۹ اعلامیه جهانی حقوق بشر و میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی حق آزادی «جستجو جو»، «دریافت» و «انتشار» در اعلامیه جهانی حقوق اطلاعات و اندیشه‌هاست. در واقع کلمه‌های «جستجو جو»، «دریافت» و «انتشار» در اعلامیه جهانی حقوق بشر همچون اجزای تشکیل‌دهنده حقی تقسیم‌ناپذیر به شمار رفته‌اند (همان).

بنیادی‌ترین اصل در هر کشور دموکراتیک آن است که شهروندان بتوانند به واری و نظارت بر رفتار دولت و مأموران دولتی بپردازند. اما این واری و نظارت در خلأ رخ نمی‌دهد. شرط این کار، دسترسی آزادانه شهروندان به اطلاعات مورد نیاز است. آزادی اطلاعات شامل حق دسترسی آزادانه شهروندان به اطلاعاتی که در اختیار نهادهای دولتی است، دیرزمانی است که نه تنها به عنوان عامل قطعی در تحقق دموکراسی،

حسابرسی و مشارکت مؤثر، بلکه به عنوان یک حق بنیادین بشری نیز به رسمیت شناخته شده است و قوانین اساسی و بین‌المللی از آن حمایت می‌کنند «حق دسترسی آزادانه به اطلاعات» دسترسی شهروندان را به اطلاعاتی که در اختیار دولت است.

مطلوب «از یکدیگر تفکیک شده‌اند. برای این اساس نتیجه‌گیری یافته‌های تحقیق در قالب این دودسته انجام می‌گیرد و در نهایت بر اساس داده‌های دو مقوله راهکار حل مشکل و راهکار تقویت تأثیر مثبت و مطالعات مفهومی و نظری به یک مدل پیشنهادی در قالب پیشنهادهای کاربردی تحقیق تبدیل می‌شوند.

بررسی وضعیت موجود

وضع موجود «فیلترینگ و آزادی اطلاعات» از جایگاه آزادی اطلاعات در کنار سیاست‌های فیلترینگ استنباط می‌شود. بدون شک نهادهای سیاست‌گذاری و رسانه‌ها در هر یک از این بخش‌ها اثربخشی ویژه خود را دارد و منجر به تأثیر متقابل فیلترینگ و آزادی اطلاعات بر یکدیگر می‌شوند. مجموعه همه این عوامل در کنار هم وضعیت موجود را ترسیم می‌کند.

مفهوم فیلترینگ

مفهوم فیلترینگ یا محدود کردن اطلاعات بسیار قدیمی تر و گسترده تر از اینترنت است. این مفهوم را میتوان در «سانسور» جستجو کرد. فرهنگ انگلیسی آکسفورد (۲۰۱۴) سانسور را اینگونه تعریف می‌کند: «یک قدرت ذهنی یا نیرویی است که عناصر خاصی را در ناخودآگاه، سرکوب میکند و مانع پدیدار شدن آنها در ذهن خودآگاه می‌شود. سانسور به عنوان یک مقام رسمی در برخی از کشورها، وظیفه بازبینی تمام کتابها، نشریات، آثار نمایشی و غیره را قبل از انتشار بر عهده دارد تا تضمین کند که آنها شامل چیزی غیر اخلاقی، بدعت، یا توهین آمیز نباشند.» در ادبیات، سانسور به عنوان کنترل اطلاعات و انتشار یا گردش ایده‌ها در یک جامعه تعریف شده است. (بیتسو ۲۰۱۴). اما سانسور اینترنت به خوبی تعریف نشده است و به سمت مخدوش‌سازی، سواستفاده و تبلیغات در حال تغییر است (بارنت و فیمستر، ۲۰۱۳). در تعریفی دیگر سانسور یا فیلترینگ اینترنت، عبارت است از محدود کردن دسترسی کاربران اینترنت به وبگاهها و خدمات اینترنتی که از دیدگاه متولیان فرهنگی و سیاسی هر کشور برای مصرف عموم مناسب نیست، اعمال فیلتر به وسیله ارائه دهندگان خدمات اینترنتی انجام میشود ولی تعیین سطح، مصادیق و سیاست‌های فیلترینگ با حکومت هاست (مولایی، ۱۳۸۵).

جایگاه حق دسترسی آزاد به اطلاعات در ایران) فرهنگی - حقوقی

به طور کلی تحقق حق دسترسی آزاد به اطلاعات در ایران با دو مانع فرهنگی و قانونی مواجه است. فرهنگ عمومی ایران همواره به دنبال مخفی کردن و پوشاندن بوده است، مانع ذهنی فرهنگی در واقع دسترسی به اطلاعات را به عنوان یک خطر و آسیب تلقی می کند که ناشی از یک تفکر تاریخی استبدادزده در ایران است. بدون شک این فرهنگ در فرهنگ سازمانی نیز نمود پیدا می کند، ساختارهای اداری و حکومتی هیچ گونه تمایلی به ارائه اطلاعات ندارند و علیرغم تصویب قانون و تدوین آیین نامه برای ارائه اطلاعات بخش عمومی عمال این کار اسیر فرهنگ غلط شده است. از دیرباز دین در ایران نقش برجسته ای در فرهنگ ایرانی داشته است. این نقش به ویژه پس از انقلاب اسلامی ایران به جهت ورود به مناسبات قدرت در حکومت پررنگ تر نیز شده است. اسلام به طور ویژه دستوراتی دارد که این دستورات با ارائه دقیق اطلاعات و دسترسی آزادانه به اطلاعات پیوند محکمی دارد. امر به معروف و نهی از منکر به عنوان واجب دینی تلقی می شود که جز با تحقق شفافیت و دسترسی به اطلاعات ممکن نیست. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران چنانچه در مقدمه آن آمده است « بر اساس اصول و ضوابط اسلامی که انعکاس خواست قلبی امت اسلامی» است تدوین شده است بنابراین بر اساس اصل هشت قانون اساسی در «جمهوری اسلامی ایران دعوت به خیر، امر به معروف و نهی از منکر وظیفه ای است همگانی و متقابل بر عهده مردم نسبت به یکدیگر، دولت نسبت به مردم و مردم نسبت به دولت. شرایط و حدود و کیفیت آن را قانون معین می کند.» «و المؤمنون و المؤمنات بعضهم اولیاء بعض یأمرون بالمعروف و ینهون عن المنکر» با توجه به اصول بدیهی امر به معروف و نهی از منکر از اصل قانونی مذکور لزوم توجه به دسترسی آزاد به اطلاعات استنباط می شود.

با این وجود سال ها پس از تصویب قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اعمال هیچ قانونی برای تعیین حدود و شرایط دسترسی آزاد به اطلاعات تدوین نشد تا آنکه سید محمد خاتمی در سال پایانی دولت دوم خود لایحه های با عنوان «لایحه انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات» تقدیم مجلس کرد که این لایحه پس از چالش های فراوان سرانجام پس از پنج سال در بهمن ماه ۸۷ تصویب و بهمن ماه ۸۸ به رئیس جمهور وقت ابلاغ شد. چنانچه در متن قانون به صراحت عنوان شده است قانون برای اجرا نیازمند تدوین آیین نامه اجرایی بود که این روند نیز به شش سال مسکوت ماند تا سرانجام در شهریور ماه ۱۳۹۴ آیین نامه اجرایی تدوین و ابلاغ شد. قانون مذکور به عنوان اولین اقدام قانونی در راستای تحقق دسترسی آزاد به اطلاعات مورد توجه قرار گرفت ولی از سوی دیگر مورد انتقادات بسیاری از کارشناسان و صاحب نظران قرار گرفت.

سیاست‌های فیلترینگ در ایران

نهادهایی که در ایران مسئولیت سیاست‌گذاری و کنترل و نظارت فضای مجازی را دارند در یک تقسیم‌بندی کلی به سه گروه قانون‌گذار، کنترل‌کننده و توزیع‌کننده تقسیم می‌شوند. در بخش قانون‌گذاری شورای عالی فضای مجازی و کمیته تعیین مصادیق مجرمانه نقشی پررنگ‌تر از سایر بازیگران این عرصه دارند. کمیته تعیین مصادیق محتوای مجرمانه با ۱۳ عضو بر مبنای فهرست مصادیق محتوای مجرمانه که موضوع ماده ۲۱ قانون جرائم رایانه‌ای است و از قوانین گوناگون استخراج شده است با ضوابط خاص و شرایط و اختیاراتی که قانون پیش‌بینی کرده است در قالب جلسات حضوری و آنلاین در خصوص فیلترینگ صفحات، سایت‌ها، شبکه‌های اجتماعی و پیام‌رسان‌های ارتباطی تصمیم‌گیری می‌کند. بنابراین ساختار سیاست‌گذاری فیلترینگ و همچنین مصادقات‌های آن به شکل قانونی تعریف شده است، اما گاه همین قانون امکان سو استفاده و اعمال سلیقه را فراهم می‌کند. برگزاری جلسات آنلاین و الحاقی فهرست می‌تواند ایجاد مشکل کند.

در یک نگاه کلی می‌توان گفت فیلترینگ در ایران به دلیل ترکیب کار گروه، ضعف قوانین موجود و مفسرین سختگیر و نظام آنلاین رأی‌گیری با چالش‌های جدی روبرو است. الگوی فیلترینگ در ایران الگوی بومی و خاص خود است، هرچند که هیچ‌کس حتی مخالفان سرسخت فیلترینگ با اعمال محدودیت در محتواهای خشونت‌آمیز یا مفسده‌انگیز به‌ویژه برای گروه‌های آسیب‌پذیر مخالفتی ندارد اما به‌زعم کارشناسان فیلترینگ در ایران عمال شکست‌خورده است. با این وجود پافشاری بر اعمال سیاست‌های فیلترینگ در ایران را عده‌ای با ایده اهریمن و در راستای جلب منافع مادی و غیرمادی توجیه می‌کنند.

تعارض نهادهای سیاست‌گذاری

ترکیب نهادهای سیاست‌گذاری در فیلترینگ و آزادی اطلاعات همچون سایر بخش‌ها دارای تعارضاتی است که با تغییر دولت‌ها دستخوش تغییر می‌شود. در نگاه اول نقش قوای به تعبیر آلتوسر آپاراتوس‌های سرکوبگر در تصمیم‌گیری برای فیلترینگ پررنگ‌تر از آپاراتوس‌های ایدئولوژیک است. حتی در صورتی که قانون حضور بخش ایدئولوژیک را پیش‌بینی کرده است گروه دیگر حضور بیشتر و بالطبع تأثیرگذاری بیشتری در این روند دارند. با تغییر دولت‌ها زاویه نگاه نهادهای حاضر در سیاست‌گذاری دچار تحول می‌شود البته این تفاوت‌ها و تعارض‌ها لزوماً منفی نیست بلکه می‌تواند اثرات مثبتی داشته باشد و به تعبیری اگر این تعارض وجود نداشته باشد، سیاست‌ها سمت‌وسوی خاصی می‌گیرد. چنانکه پیش‌از این گفته شد در ایران دولت‌ها (قوه مجریه) در

روندها اثر گذار هستند با تأکید بر اینکه باید توقع غیر معقول از این اثر گذاری داشت اما بسیاری از صاحب نظران متفق القول معتقدند با استقرار دولت یازدهم موسوم به دولت تدبیر و امید، روندها رو به بهبود است هر چند که فشار بر دولت هم افزایش یافته است. کارشناسان معتقدند بهبود هم در مباحث مرتبط با فیلترینگ اینترنت و هم در تحقق آزادی اطلاعات رخ داده است. به تعبیری دولت‌هایی که دست کم از نظر مبانی نظری اعتقاد به حق آزادی بیان، آزادی قلم و دسترسی آزاد به اطلاعات دارند یک غنیمت برای یک ملت و تاریخ آن است.

تأثیر متقابل فیلترینگ و آزادی اطلاعات

در تأثیر متقابل فیلترینگ و آزادی اطلاعات بدون شک رسانه‌ها و نحوه برخورد با آن‌ها نقش اساسی دارد. اما چنانکه پیش از این اشاره شد قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات عنوان مبنای قانونی تحقق آزادی اطلاعات در خصوص نقش رسانه‌ها سکوت کرده است. این سکوت قانونی راه برای سو استفاده و اعمال محدودیت خارج از چارچوب قانون و بر اساس سلیقه و منافع را باز کرده است.

از سوی دیگر به جهت سکوت قانون و عدم اشاره صریح به این نقش رابطه و تأثیر متقابل این دو مقوله باید از مجموعه قوانین و مقررات گوناگون از جمله قانون دسترسی آزاد به اطلاعات، قانون مطبوعات و میثاق نامه‌های اخلاق حرفه‌ای و ... استنباط شود که بدون شک این مجموعه دارای ضعف‌های عمده‌ای است که به این رابطه آسیب میزند. روشن نبودن قوانین و مقررات و عدم همگنی و سنخیت این مجموعه از جمله ضعف‌های عمده آن است. دولت که وظیفه تأمین اطلاعات مورد نیاز مردم و تحقق آزادی اطلاعات را دارد در عین حال به عنوان عنصر ناظر وظیفه کنترل اطلاعاتی که منجر به خدشه به امنیت ملی و بین‌المللی می‌شود را دارد بنابراین بدون شک اعمال محدودیت‌های منطقی و در چارچوب موازین ملی و بین‌المللی پذیرفته شده است اما اگر در اعمال این محدودیت‌ها سلیقه و منافع شخصی و جناحی وارد شود بدون شک می‌تواند باعث آسیب جدی به تحقق آزادی اطلاعات شود. البته بر اساس همین نقش دوگانه تناقض آمیز بسیاری معتقدند نهادهای اعمال محدودیت‌های خاص به ویژه فیلترینگ باید از بدنه دولت گرفته شده و در اختیار نهادهای عمومی و گروه‌های بی طرف قرار بگیرد. دو نگاه کلی به مقوله تأثیر متقابل فیلترینگ و آزادی اطلاعات وجود دارد: مستقیم و غیرمستقیم. نگاه اول اعمال هر گونه محدودیت از جمله فیلترینگ را به طور مستقیم مانع تحقق آزادی اطلاعات می‌داند و با تکیه بر مالک‌های دموکراسی غربی و آموزه‌های دینی اسلام آن را خطر آفرین می‌شمارد. شاهد این محدودیت مستقیم رسانه‌هایی هستند که در صورت تالش برای انتشار اطلاعات دولتی

به کل فیلتر شده و از دسترس خارج می شوند و اتهام های قضایی سنگین به مسئولان آنها وارد می شود. در نگاه دوم اما فیلترینگ با محدودیت در بسترهایی که ساختارهای اجتماعی و مطالبه گری را شکل می دهند به شکل ویژه رسانه های نوین، شبکه های اجتماعی و پیام رسان ها ارتباطی می تواند به دسترسی آزاد به اطلاعات ضربه وارد کند. این نگاه با تکیه بر تجربیات نوین در دسترسی آزاد به اطلاعات و جریان های اجتماعی که در بستر رسانه های نوین و فضای مجازی شکل گرفته است -مانند جریان برج دزاشیب که از یک گروه تلگرامی آغاز شد -مطالبه گری را کلیدواژه و راهکار اصلی برای تحقق آزادی اطلاعات می دانند و اعمال محدودیت بر این بسترها را برای دسترسی به اطلاعات خطر آفرین می دانند. از سوی دیگر اعمال محدودیت های خارج از چارچوب عقلانی و قانونی به جهت تعارض با مالک های دموکراسی موجب از بین رفتن مشروعیت حکومت می شود. یک نگاه دیگر نیز تأثیر این دو مقوله بر هم را با دیده شک می نگرند، برخی این دو مقوله را از پارادایم های گوناگون می بینند و برخی دیگر معتقدند در صورت فیلترینگ می تواند باعث ایجاد محدودیت در آزادی اطلاعات شود که اساساً اطلاعات وجود داشته باشد در صورتی که به زعم برخی از کارشناسان در ایران به کلی اطلاعات وجود ندارد که محدودیت بر آن اثر بگذارد.

نقش رسانه ها و ارتباطات

رسانه ها در طول تاریخ همواره نقش چشمگیری در دستیابی جوامع به حقوق خود و به ثمر نشستن تحولات و شکل گیری روندها داشته و دارند. تکنولوژی نوین رسانه ها را همچون سایر شئون و عناصر زندگی بشر امروزی دچار تحولات گسترده کرده است، با تحولات تکنولوژیک معنای رسانه، جایگاه رسانه، کارکرد رسانه، جایگاه پیام و مخاطب همگی دچار بازتعریف شده است. در تندباد تحولات، بشر امروز را مضطرب و پریشان می کند. متخصصان رسانه و علوم ارتباطات نیز در این شرایط لازم است با تکیه بر نقاط مثبت و ارائه اطلاعات صحیح از این اضطراب بکاهند. رسانه ها به واسطه همین قدرت و تأثیرگذاری ممکن است مورد سوء استفاده جریان ها و صاحبان قدرت قرار گیرند، پدیده چک ژورنالیسم و فسادهای رسانه ای مرتبط با آن از جمله آفت هایی است که گریبان رسانه ها را گرفته است و روزنامه نگاری تحقیقی را از بین برده است. باین وجود هنوز هم اصحاب رسانه و روزنامه نگاران مسئولی هستند که در جهت منافع مردم و احقاق حقوق آنها هزینه های بسیاری می پردازند و با مخاطره انداختن خود راه را برای تحقق شفافیت هموار می کنند. یاشار سلطانی که همواره طی سال های اخیر با انتشار اسناد و مدارک به تعبیر خود هزینه تخلف را بالا برده است یکی

از این چهره‌های مسئول است که مروری مختصر بر تجربه وی در پرونده موسوم به املاک نجومی ابعاد و هزینه‌های احتمالی دستیابی به آزادی اطلاعات را اندکی روشن می‌کند که در فصل پیشین به آن پرداخته شد.

ترسیم آینده مطلوب

بنابر پیش بینی‌ها آینده تحقق آزادی اطلاعات در قالب شفافیت کنشگرا با کمترین محدودیت و آینده نظام فیلترینگ با تکیه بر فناوری‌های روبه پیشرفت باروش‌های نوین از جمله فیلترینگ هوشمند، فیلترینگ کاربر محور و درجه بندی در قالب شبکه ملی اطلاعات رقم می‌خورد.

آینده آزادی اطلاعات

درحالی که در دنیا شفافیت کنشگرا یعنی ارائه پیش دستانه اطلاعات وبدون درخواست که تضمین می‌کند اعضای جامعه از حقوق و تصمیماتی که برآنها تأثیر می‌گذارد آگاه شوند و در قوانین حقوقی مشارکت کنند و همچنین اطلاعاتی را که برای مشارکت سیاسی و تصمیم‌سازی نیاز دارند به دست آورند، به‌عنوان آینده آزادی اطلاعات پذیرفته شده است، در ایران تحقق آزادی اطلاعات سنتی هنوز دارای چالش‌های بسیاری است. از دیدگاه صاحب نظران، شفافیت کنشگرا دیر یا زود به جهت منافی که برای هر دو طرف (مردم و حاکمیت) دارد و بر اساس سیستم منفعت-ضرردر ایران محقق می‌شود. از جمله منافع تحقق شفافیت برای شهروندان رسیدن به اطلاعات مورد نیاز برای تصمیم‌گیری صحیح و برای حاکمیت افزایش سیاست پذیری و توفیق سیاست‌گذاری است. اما بدون شک تحقق هر حق و ایجاد هر تحولی نیازمند دگرگونی ساختاری و طی کردن روندهای اجتماعی است، شفافیت کنشگرا نیز از این قاعده مستثنی نیست. بنابراین برای تحقق شفافیت کنشگرا لازم است که ساختارهای اجتماعی تغییر کند و روندها خود را بر اراده قدرتمندان تحمیل نمایند. شفافیت کنشگرا اما منتقدانی هم دارد، برخی شفافیت کنشگرا را صرفاً امری شعاری و ظاهری می‌دانند و معتقدند در ارائه پیش دستانه اطلاعات صرفاً اطلاعاتی که قدرت‌ها اراده کنند در اختیار عموم قرار می‌گیرد و نه همه اطلاعات. این گروه بر اساس آموزه‌های دینی اسلام و اصول ارتباطی «گفتمان اعتماد» را راه حل مشکل تعریف می‌کنند. در فضای اعتماد افرادی که مسئولیت داشته باشند مورد اعتماد مردم هستند بنابراین مقابله با بسیاری از فسادها که مدنظر قانون دسترسی آزاد به اطلاعات است از این طریق به دست می‌آید.

آینده فیلترینگ

فیلترینگ به شیوه سنتی که منجر به مسدودسازی کلی یک بستر و به تعبیری سوختن تر و خشک در کنار هم می‌شود، شکست خورده است اما با پذیرش این نکته که فیلترینگ برای محافظت افراد از محتواهایی که

به عنوان خط قرمزهای ملی و بین المللی پذیرفته شده اند، حذف شدنی نیست. بنابراین روش های اعمال فیلترینگ در دنیا روزبه روز دچار تغییر شده و روش های نوین ابداع می شود. از جمله روش هایی که امروزه در دنیا برای پالایش فضای مجازی استفاده می شود فیلترینگ کاربر محور، درجه بندی در قالب شبکه ملی اطلاعات و فیلترینگ هوشمند است. اجرای هر یک از روش های فوق نیازمند زیرساخت های فنی و قانونی است که به نظر می رسد در ایران به دلیل ضعف در این زیرساخت ها نتوانسته موفق باشد. در میان این روش ها بیشتر از همه «فیلترینگ هوشمند» مورد توجه قرار گرفته است و با تکیه بر فناوری های موجود و سرمایه گذاری بخش خصوصی در حال رشد و گسترش است. فیلترینگ هوشمند با الگوریتم های خاص بر پایه دانش پردازش تصویر و هوش مصنوعی صرفاً صفحات و تصاویر مستهجن را فیلتر می کند و مانع از مسدود شدن کامل یک بستر از جمله یک سایت، شبکه اجتماعی یا نرم افزار پیام رسان می شود. گرچه فیلترینگ هوشمند با این قابلیت اندکی باعث گسترش فضا و کاهش محدودیت ها می شود اما اگر غیراصولی و غیرعلمی طراحی شود می تواند همچون روش های قدیمی محدودکننده و مانع تحقق آزادی ها شود.

پیشنادهای پژوهش

هدف از انجام پژوهش و ثمره آن رسیدن به پیشنهاد های علمی و عملی در حوزه تحقیق است. رسیدن به این هدف با تکیه بر منابع مورد مطالعه و یافته های تحلیلی و تبیینی حاصل از مصاحبه ها امکان پذیر است. حاصل پژوهش حاضر پس از بررسی منابع موجود در حوزه تحقیق و با تحلیل دقیق نظرات مصاحبه شوندگان تحت دو مقوله راهکار حل مشکل و راهکار تقویت تأثیر مثبت مورد بررسی قرار گرفت، پیشنهاد های کاربردی و پژوهشی است که در ادامه می آید.

پیشنادهای کاربردی

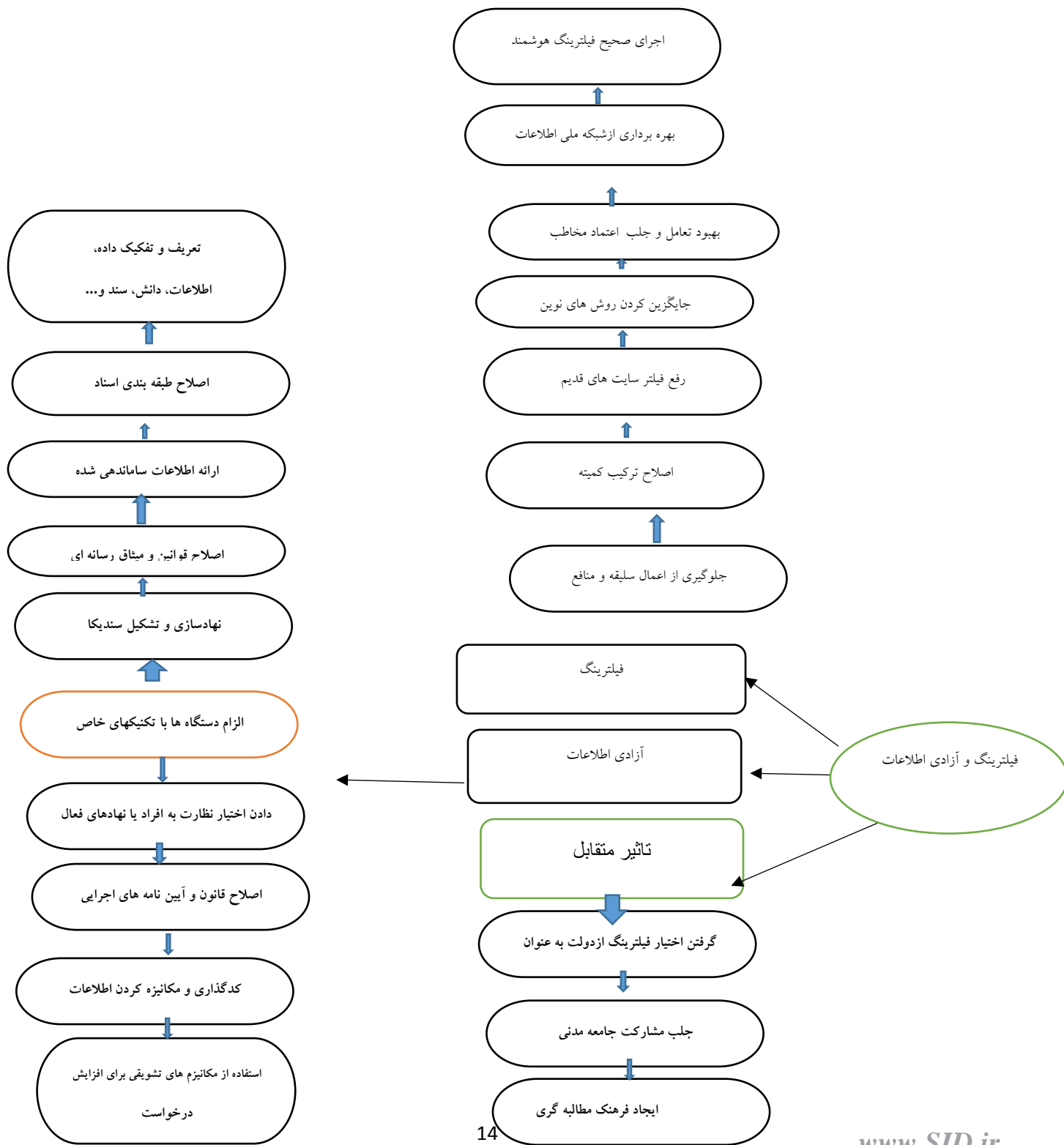
پیشنادهای کاربردی به دست آمده پژوهش حاضر در سه گروه اصلی، شامل: ۱. آزادی اطلاعات ۲. فیلترینگ ۳. تأثیر متقابل فیلترینگ و آزادی اطلاعات تقسیم می شوند.

نمودار ۱-۱ شمایی کلی از این پیشنهادها ارائه می دهد، در ادامه به تفصیل هر یک از این گروه ها مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

نمودار ۱- پیشنهادهای کاربردی فیلترینگ و آزادی اطلاعات

پیشنادهای کاربردی حوزه آزادی اطلاعات

- ✓ تعریف صحیح و تفکیک دقیق مفاهیم و مصادیق داده، اطلاعات، دانش، سند و ... برای روشن شدن
- محتوای قابل دسترس در نظام آزادی اطلاعات
- ✓ اصلاح دقیق طبقه‌بندی اسناد و ترسیم دقیق مرز محرمانگی و جلوگیری از اعمال سلیق و مصالح شخصی و جناحی با اصلاح قوانین مرتبط
- ✓ ارائه اطلاعات ساماندهی شده، با تفسیر و تحلیل و نشانگر سیر روندها به جای اطلاعات خام
- ✓ نهادسازی و تشکیل سندیکاهای حرفه‌ای و حمایتی برای تفکیک و ساماندهی اطلاعات مورد نیاز هر گروه اجتماعی، شغلی و ....
- ✓ اصلاح قوانین و میثاق‌های حرفه‌ای رسانه‌ها و تضمین آزادی آن‌ها برای دستیابی و انتشار اطلاعات در جهت منافع عمومی و آشنایی دقیق اصحاب رسانه با قوانین مرتبط با آزادی اطلاعات
- ✓ الزام دستگاه‌ها به ارائه دقیق اطلاعات مرتبط با قراردادهای و علنی نمودن تصمیم‌ها با تکنیک‌هایی نظیر تخصیص بودجه تنها در صورت ارائه سرتیفیکیت دبیرخانه آزادی اطلاعات
- ✓ افزایش ضمانت اجرای قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات با قرار دادن افراد و نهادهایی که به تلاش برای تحقق آزادی اطلاعات شهرت دارند به‌عنوان ناظر بر اجرای قانون به‌جای بخش دولتی
- ✓ اصلاح قانون و آیین‌نامه‌های اجرایی مرتبط با حق دسترسی آزاد اطلاعات با در نظر گرفتن نقش واقعی عناصر گوناگون در تحقق آزادی اطلاعات به‌ویژه رسانه‌ها
- ✓ کدگذاری و مکانیزه کردن اطلاعات در بستر دولت الکترونیک جهت دستیابی آسان و ارزان در کمترین زمان به اطلاعات

✓ استفاده از مکانیزم های تشویقی نظیر انتشار اطلاعات بانام درخواست کننده برای تشویق به افزایش درخواست اطلاعات

✓ اصلاح ایرادهای فنی، ساختاری و قانونی سامانه انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات و تدوین برنامه برای معرفی گسترده این سامانه برای آشنایی بیشتر مردم

پیشنادهای کاربردی فیلترینگ

✓ جلوگیری از اعمال سلیقه و منافع گروه‌های مختلف با اصلاح قانون و فهرست و الحاقی‌های مرتبط به‌ویژه در خصوص برگزاری جلسات آنلاین، امکان برداشت‌های مختلف با الحاقیه فهرست مصادیق محتوای مجرمانه

✓ اصلاح ترکیب کمیته تعیین مصادیق مجرمانه و اضافه کردن نمایندگان نظام رایانه‌ای، شورای ملی بازی‌های رایانه‌ای و یا سازمان‌های مردم‌نهاد مرتبط

✓ رفع فیلتر سایت‌ها و شبکه‌های اجتماعی که در گذشته و به دلیل حساسیت در برحه تاریخی خاص فیلتر شده‌اند.

✓ کنار گذاشتن روش‌های سنتی فیلترینگ و جایگزین کردن روش‌های نوین

✓ گسترش و بهبود تعامل با مخاطب، جلب اعتماد و آگاه‌سازی از حقوق و تکالیف در جهت نیل به فیلترینگ تعاملی و با گزارش کاربران

✓ تلاش برای تحقق و بهره‌برداری صحیح و کامل شبکه ملی اطلاعات و درجه‌بندی مخاطب و محتوا در بستر آن

✓ تأمین زیرساخت‌های فنی و قانونی فیلترینگ هوشمند در جهت اجرای کامل آن

پیشنادهای کاربردی در تأثیر متقابل فیلترینگ و آزادی اطلاعات

✓ برای رسیدن به آزادی اطلاعات مطلوب و کاهش تأثیرات نامطلوب فیلترینگ بر آن لازم است علاوه بر به کار بستن

راهکارهایی که در دو بخش گذشته ذکر شد، پیشنهادهاى زیر را مورد توجه قرارداد:

✓ گرفتن اختیار سیاست‌گذاری و اجرای فیلترینگ از دولت به‌عنوان مخزن اطلاعات بخش عمومی و تضمین‌کننده آزادی اطلاعات و تفویذ اختیار به نهادهایی خارج از بدنه دولت

- ✓ جلب مشارکت جامعه مدنی برای تغییر ساختارها و تحمیل روندها به دولت در جهت جلوگیری از فیلترینگ خارج از قاعده و همچنین ارائه اطلاعات بخش عمومی به مردم
- ✓ ایجاد فرهنگ مطالبه گری به عنوان راه اصلی رسیدن به آزادی اطلاعات مطلوب با استفاده از ابزارهای رسانه‌ای و ارتباطی موجود
- ✓ کمک به ایجاد و تقویت سواد رسانه‌ای و اطلاعاتی جهت بهره‌مندی از بسترهای موجود تأمین آزادی اطلاعات (مثلاً سامانه‌ها)، رسانه‌های نوین و پایگاه‌های اطلاعات علیرغم وجود فیلترینگ و برای مبارزه با آن

منابع و مواخذ

- انصاری، باقر (۱۳۸۷)، بررسی و نقد لایحه آزادی اطلاعات، اطلاع رسانی حقوقی، دوره جدید، سال ششم، شماره سیزده، بهار ۱۳۸۷، صفحه ۲۰۵-۲۲۴
- بریگز، ایسا، پیتر برک (۱۳۹۱) ترجمه حسن نمکدوست تهرانی، رسانه‌ها از گوتنبرگ تا اینترنت، تهران: انتشارات همشهری.
- نمکدوست تهرانی، حسن (۱۳۸۴)، مطالعه حق دسترسی آزادانه به اطلاعات و نقش آن در پیشبرد دموکراسی، رساله دکتری رشته علوم ارتباطات اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده علوم اجتماعی، سال تحصیلی ۱۳۸۳-۸۴
- مولایی، محمد مهدی (۱۳۸۵)، مروری بر پنج سال فیلترینگ ایرانی، سالنامه همشهری ۱۳۸۵، تهران: انتشارات همشهری
- اکبری، عباسعلی، سالار، بررسی حقوقی و جرم شناختی فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی (با تأکید بر فیلترینگ تلگرام) محل انتشار: دومین کنفرانس ملی پدافند سایبری سال انتشار ۱۳۹۸
- زکی زاده عصمت، توسلی نائینی منوچهر، احمدی محمدصادق، تبیین اصول شفاف‌سازی و آزادی اطلاعات به عنوان مولفه‌های حکمرانی مطلوب در پرتو نظام حقوقی حاکم بر قراردادهای دولت، دوره پازدهم شمار، سی و نهم، بهار ۱۳۹۸، ۱۰۲-۸۱

رهایی سعید، ملکی مسلم، آزادی اطلاعات و اخبار و محدودیت اخلاق عمومی در حقوق بین الملل و اسلام
پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، دوره ششم، شماره یک، بهار ۱۳۹۸، ۲۳-۵۶

جعفری پور، رضا، زارع و نازنین ملکیان، بررسی رابطه فیلترینگ شبکه های اجتماعی در دوره های زمانی
خاص با میزان تولید محتوا در این شبکه ها محل انتشار: فصلنامه روزنامه نگاری الکترونیک، دوره سوم،
شماره یک، ۱۳۹۶

Bitso, Constance:(2014) Internet censorship in south Africa : a brief expose of negative and
positive trends, South African Journal of libraries and Information science, 80(1)